

είναι καινοφανείς, σημαντικοί και αξιοθαύμαστοι. Ή μπορούμε να παραμείνουμε ικανοποιημένοι αφήνοντας τους όπως τους βρούμε, συμβατικούς και κουρασμένους. Ωστόσο κανείς δεν έχει την υποχρέωση ν' ακολουθήσει την πρώτη διαδρομή και ν' αποφύγει τη δεύτερη. Αυτό είναι θέμα ικανότητας και επιλογής. Η αισθητική και η φιλία είναι αμφότερες, όπως θα δούμε, ανάμεσα στους σημαντικότερους διαθέσιμους σ' εμάς μηχανισμούς της ατομικότητας.

6

Το αγαθό της φιλίας

Τα σφέλη της φιλίας είναι πολλαπλά. Η αγάπη που προκαλεί η φιλία, προσδίδει βάθος και χρώμα στον βίο· η αφοσίωση που εμπνέει, διαρρηγνύει τους φραγμούς της ιδιοτέλειας. Προσφέρει συντροφικότητα και ένα δίκτυ ασφαλείας όταν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με προβλήματα: προσφέρει συμπάθεια για τις κακοτυχίες μας, διακριτικότητα για τα μυστικά μας και ενθάρρυνση για τις προσπάθειές μας. Όλα τα παραπάνω είναι αληθινά και έχουν επισημανθεί και συζητηθεί ξανά και ξανά. Ο Αριστοτέλης, ο οποίος θεωρούσε ότι η φιλία είτε ήταν καθατήν μια αρετή είτε μια σχέση που αφορούσε αποκλειστικά τους ενάρετους, και η μακρά φιλοσοφική παράδοση που τον ακολούθησε βρήκαν στη φιλία ένα καθαρό αγαθό.

Εντούτοις, όπως κάθε μορφή αγάπης, η φιλία γεννά χαρά και ικανοποίηση, αλλά συνάμα οδηγεί στη μιζέρια και τη δυστυχία – στις υπόκωφες οδύνες της εγκατάλειψης, στις αιχμηρές μαχαριές της προδοσίας και στα αγωνιώδη διλήμματα της αφοσίωσης: «Αν έπρεπε να επιλέξω μεταξύ της πατρίδας μου και του να προδώσω τον φίλο μου, επιλέγω να είχα το κουράγιο να προδώσω την πατρίδα μου»¹ έγραψε κάποτε ο Ε.Μ. Φόροτερ,

ενθυμούμενος ότι ο Δάντης εξοβελίζει τον Βρούτιο και τον Κάο-
σιο στον εσώτερο κύκλο της κολάσεως, διότι δολοφονώντας τον
Καίσαρα δεν εγκατέλειψαν τη χώρα τους αλλά τον φίλο τους.

οι φίλοι
αίμα
[Η φίλια δεν είναι βέβαια ένα μοναδικό, ευκόλως προσδιο-
ριζόμενο πράγμα. Είδαμε ότι λαμβάνει αναρίθμητες μορφές.
Η ζωγραφική μας έδειξε ότι η φίλια δεν μπορεί να προσδιορι-
στεί από τη συμπεριφορά, επειδή οι φίλοι μπορούν να κάνουν
οτιδήποτε μαζί. Η αφηγηματική λογοτεχνία μας υπενθύμισε
ότι τα πολλά πράγματα που κάνουν οι φίλοι μαζί είναι συχνά
πληκτικά και τετριμμένα παρά την αξιοσημείωτη συμπεριφορά
του Αχιλλέα και άλλων επικών μορφών. Από τον Μοντέν και
την παραλληλία μεταξύ φίλιας και μεταφοράς μάθαμε ότι όσο
η φίλια παραμένει ζωντανή, είναι ανεξάντλητη και μερικώς
μόνο εξηγήσιμη. Το θεατρικό έργο *Art της Γιορμίνα Ρεζά* και
το δράμα γενικότερα έδειξε ότι η φίλια δεν εκφράζεται μόνο
στα κίνητρα των πράξεων που επτελούν οι φίλοι, αλλά επίσης
στις στάσεις του σώματος και τους τόνους της φωνής μέσω των
οποίων εκφράζονται τα κίνητρα και οι συμπεριφορές.

Και αυτό δεν είναι όλο. Ανάμεσα στα πιο αξιοπαρατήρητα
χαρακτηριστικά της φίλιας είναι ότι ακόμη και μια καλή φίλια,
όσο αξία και αν έχει, μπορεί να περιλαμβάνει χαμερπείς, ακό-
μη και αποτρόπαιες, συμπεριφορές: ² η φίλια μεταμόρφωσε τον
Αχιλλέα σ' ένα μαινώμενο κήνηος και ο Πυλάδης βοήθησε τον
Ορέστη να δολοφονήσει τη μητέρα του. Και μερικές φορές η
ανήθικη συμπεριφορά μπορεί ακόμη και να προκαλέσει τον
θάνατό μας: αυτό νιώθουμε για τον Σιλβάν, τον ήρωα της
εκπαικτικής ταινίας του Ζαν-Πιερ Μελβίλ *Ο καφιάς* (1962),
έναν κακοποιό ο οποίος ψεύδεται, χτυπά, σκοτώνει και βρίσκει
τραγικό τέλος σε αυτό που αποδεικνύεται μία εκ των προτέρων

μάταιη προσπάθεια να σώσει τον μοναδικό του φίλο στον κό-
μο. ³ *Ακόμη περισσότερο, η ανηθικότητα ενδέχεται μερικές
φορές να συνιστά μέρος μιας καλής φίλιας, πράγμα που ση-
μαίνει ότι οι θετικές πτυχές της φίλιας μπορούν να βρίσκονται
αλλού, όχι στο ηθικό πεδίο, αλλά σε μια άλλη περιοχή του
βίου. Θα πρέπει να θέσουμε το ερώτημα ποια θα μπορούσε να
είναι αυτή η περιοχή αν θέλουμε να κατανοήσουμε τον σύν-
θετο ρόλο που διαδραματίζει η φίλια στις ζωές μας. Και για ν'
απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα θα ξεκινήσουμε στρέφοντας
την προσοχή μας σε μια ακόμη ταινία, τη *Θέγμα και Λουίζ*
(1991), της οποίας το δυσάρεστο ηθικό δίδαγμα είναι ότι η
φίλια και η ανηθικότητα συχνά συμβαδίζουν.*

Δύο γυναίκες της εργατικής τάξης από μια μικρή πόλη της Οκλα-
χόμα ετοιμάζονται να περάσουν το Σαββατοκύριακο στην καλύ-
βα ενός φίλου. Η Θέγμα (Τζίνα Νιέβις) είναι μια νοικοκυρά της
οποίας η νοικοκυροσύνη είναι τόσο φουριόζα όσο επιπόλαιος
είναι ο χαρακτήρας της. Βασανισμένη από ανασφάλεια και φο-
βισμένη από τον Ντάρντ, τον χυδαίο και πλίθιο συμμαθητή τον
οποίο παντρεύτηκε μόλις τελείωσε το Λύκειο, φοβάται ακόμη
και να τον ενημερώσει ότι θα λείψει (δεν έχει φύγει ποτέ ξανά
από το σπίτι χωρίς αυτόν). Η Λουίζ (Σούζαν Σαράντον) είναι
σερβιτόρα σε μια τοπική καφετέρια και όπως διεκρινίζεται στις
οκταοπεπκές οδηγίες του σεναρίου είναι «σχολαστικά περιποιη-
μένα ακόμη και στο τέλος της βάρδιας της». Είναι κουλ, εξαιρε-
τικά οργανωμένα –ορισμένες λήψεις του διαμερίσματός της το
πιτοποιούν– και εντελώς ατίραχη. Είναι ο επίδικας στη σχέση
τους. Η μοναδική της αδυναμία μοιάζει να είναι ο φίλος της,

ένας μουσικός που βρίσκεται μόνιμα σε περιοδεία και ο οποίος δεν παίρνει τη σχέση τους αρκετά στα σοβαρά.

Καθ' οδόν για την καλύβα τους, η Θέλμα, ήδη μισομεθυσμένα από τη νέα της ελευθερία, επιμένει να σταματήσουν σ' ένα μπαρ όπου, παρά την αποδοκιμασία της ενοχλημένης Λουίζ, πίνει αρκετά κοκτέιλ και φλερίάρει με έναν καταφανώς λάθος τύπο άντρα, για να βρεθεί παραλίγο βιασμένα στο πάρκινγκ του μπαρ. Η Λουίζ, η οποία έχει βγει για να τη βρει, σταματά τον άντρα με ένα όπλο, το οποίο η Θέλμα είχε ρίξει τυχαία μαζί με άλλα πράγματα στην αποσκευή της. Καθώς οι γυναίκες φεύγουν, το χυδαίο λογύδριό του άντρα εξοργίζει τη Λουίζ: γυρίζει, τον πυροβολεί και τον σκοτώνει.

Ο φόνος είναι οδοιπόρα αδικαιολόγητος, καθώς καμία από τις γυναίκες δεν κινδύνευε πλέον. (Η Λουίζ, όπως μαθαίνουμε αργότερα, είχε υπάρξει θύμα βιασμού μερικά χρόνια νωρίτερα.) Η Λουίζ αρνείται να παραδοθεί: προτείνει να διαφύγουν στο Μεξικό και η Θέλμα, πανικόβλητη και δίχως δικούς της πόρους, αποφασίζει να την ακολουθήσει. Παιδιδότικα ανήλικη ν' αναγνωρίσει τη σοβαρότητα της κατάστασης, εξακολουθεί να οκέπτεται τη φυγή τους ως μια διασκεδάση, ως διακοπές από τον απαίσιό Ντάριλ. Παράλληλα όμως αρχίζει να εμφανίζει τα πρώτα σημάδια μιας αφυπνισμένης αυτοπεποίθησης. Μετά τον φόνο, για παράδειγμα, καλεί τον Ντάριλ ο οποίος, αγνώστως τι έχουν κάνει εκείνη και η Λουίζ, προσπαθεί να την εκφοβίσει προκειμένου να επιστρέψει στο σπίτι. Αντί να συνθηκολογήσει, η Θέλμα τον παραμερίζει: «Σε παρακαλώ, Ντάριλ... Είσαι ο σύζυγός μου κι όχι ο πατέρας μου». Ωστόσο τα λόγια της δεν είναι εντελώς δικά της: είναι τα λόγια με τα οποία νωρίτερα η Λουίζ την αποδοκίμαζε για τη δειλία της:

«Εννοείς ότι δεν τον ρώτησες ακόμη; Για όνομα του Θεού, Θέλμα, είναι ο σύζυγός σου ή ο πατέρας σου;»

Κατά τα πρώιμα στάδια της περιπέτειάς τους, η εκκεντρικότητα της Θέλμα είναι μια μόνιμη πηγή μπελάδων. Νιώθοντας ελεύθερη για πρώτη φορά στη ζωή της, ικετεύει τη φίλη της, Ξανά και Ξανά, να πάρουν μαζί τους τον Τζέι Ντι (Μιραντ Πιτ), έναν όμορφο περιπλανώμενο που κάνει οσοίτη και με τον οποίο διασταυρώνονται κάθε τόσο στη διαδρομή τους. Η Λουίζ τελικά ενδίδει και η Θέλμα περνά μια νύχτα μαζί του σ' ένα μοτέλ. Δύο πράγματα συμβαίνουν το διάστημα που περνούν μαζί. Πρώτον, ο Τζέι Ντι αποκαλύπτει ότι είναι ένας επαγγελματίας ληστής περιγράφοντας λεπτομερώς στη Θέλμα πώς διενεργεί τις ληστείες του: «Θέέ μου», αναφωνεί, «συμπεριφέρεσαι στις ληστείες σαν ιζέντλεμαν», και ο Τζέι Ντι αποκρίνεται: «Πάντοτε πίστευα ότι αν γίνεται σωστά μια ληστεία, δεν είναι και' ανάγκη μια οδοιπόρα δυσάρεστη εμπειρία». Δεύτερον, η νύχτα μαζί του είναι μια αποκάλυψη: «Επιτέλους καταλαβαίνω γιατί γίνεται όλη η φασαρία. Αυτό είναι άλλο πράγμα!... Για πρώτη φορά στη ζωή μου είχα μια σεξουαλική εμπειρία η οποία δεν ήταν εντελώς ανδιστική».

Αυτό είναι που λέει η Θέλμα στη Λουίζ στο πρωινό την επόμενη μέρα, ενόσω ο Τζέι Ντι είναι ακόμη στο δωμάτιό της – μαζί με, όπως προκύπτει, τις οικονομίες μιας ζωής της Λουίζ, τις οποίες φυσικά κλέβει, αφήνοντάς τες άφραγκες. Η απώλεια αποδεικνύεται αβάστακτη για τη Λουίζ, η οποία καταρρέει, ανάκλητη ν' αντεπεξέλθει στη νέα κακοτυχία. Αλλά η σεξουαλική αφύπνιση της Θέλμα μοιάζει να έχει σταθεροποιήσει τα πρώτα της βήματα στην κατεύθυνση της αυτοπεποίθησης. Αυτή τη φορά δεν βασίζεται μόνο στα όσα έμαθε από τη Λουίζ, αλλά επίσης στα όσα της

έδειξε ο Τζέι Ντι πν προπονημένη νύχτα. Αναγκάζει τη Λουίζ να της δώσει το όπλο της, μπαίνει σ' ένα μαγαζί στην άκρη του δρόμου και με τον ευγενικό τρόπο του Τζέι Ντι («Λοιπόν, κυρίες και κύριοι, για να δούμε ποιος θα κερδίσει το βραβείο ψυχραιμίας: Ξαπλώστε όλοι στο πάτωμα. Αν κανείς δεν κάνει του κεφαλιού του, κανείς δεν θα φάει το κεφάλι του») ληστεύει το μαγαζί, αποπώντας τα χρήματα που χρειάζονται για να διαφύγουν στο Μεξικό. Η φίλη της και ο εραστής της της παρείχαν το υλικό που χρειάζεται ώστε να τα βγάξει πέρα μόνη της.

Εν τω μεταξύ, ο Τζέι Ντι συλλαμβάνεται και αποκαλύπτει τον προορισμό των γυναικών στην αστυνομία. Και μόλονότι η Λουίζ, απογοητευμένη από το γεγονός ότι πρόθεσαν και μια ληστεία στους μηελάδες τους, αρχίζει να κάνει δεύτερες σκέψεις ως προς το σχέδιό τους, η Θέλμα, η οποία βαθμιαία αρχίζει να βλέπει τα πράγματα αλλιώς, πν προτιρέπει να συνεχίσουν. Όταν ένας αστυνομικός πς σταματά στον αυτοκινητόδρομο, είναι η Θέλμα εκείνη που αναλαμβάνει πν πρωτοβουλία και όχι η Λουίζ. Ψύχραιμα, ζητά από τη Λουίζ να πυροβολήσει τον ασύρματο του αστυνομικού με το όπλο του, χρησιμοποιώντας το δικό της όπλο για να πυροβολήσει το πορτοπαγκάζ του αυτοκινητού του, ανοίγοντας δύο τρύπες («τρύπες για αέρα» όπως εξηγεί) και ζητώντας του ευγενέστατα να μη πει σ' αυτό, το οποίο ακολουθώς θα κλείσει με δύναμη. Λίγο αργότερα απορρίπτει τις δεύτερες σκέψεις της Λουίζ σχετικά με τον φόνο στο πάρκινγκ:

«Ο τύπος με πονούσε. Και αν δεν είχες έρθει όταν ήρθες, θα με είχε πονήσει πολύ χειρότερα. Και πιθανώς τίποτε δεν θα συνέβαινε σ' εκείνον. Επειδή όλοι με είδαν να χορεύω μαζί του όλη τη νύχτα. Και θα σκέφτονταν ότι πήγα να γυρεύοντας.

Και η ζωή μου θα είχε καταστραφεί πολύ χειρότερα απ' ό,τι τώρα. Τουλάχιστον τώρα διασκεδάζω. Και δεν λυπάμαι που αυτό το καθοίκι είναι νεκρό. Λυπάμαι μόνο που το έκανες εσύ κι όχι εγώ. Και αν δεν το έκανα, θέλω επί ευκαιρία να σ' ευχαριστήσω, Λουίζ. Σ' ευχαριστώ που μ' έσωσες».

Η Θέλμα έχει αρχίσει να φροντίζει τον εαυτό της. Όταν πλέφω τον ξανά στον Νιάρλντ, εκείνη καταλαβαίνει ότι η αστυνομία καταγράφει τη συνομιλία και η Λουίζ είναι εκείνη που αφελώς μένει αρκετή ώρα στη γραμμή ώστε η αστυνομία να εντοπίσει την τοποθεσία τους.

Μια κάποια σιωπή—εγκαταλείψη ή ίσως γαλήνη—επικρατεί, αλλά μόνο για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Καθ' οδόν εξακολουθούν να συναντούν έναν φορηγατζή που τις προσβάλλει με χυδαιότητες πν τρίτη φορά που συμβαίνει αυτό, τον καλούν να σταματήσει και να τις ακολουθήσει. Ο φορηγατζής περμιμένει ένα όργανο: αντ' αυτού λαμβάνει έναν καταγιομό σφαιρών που μετατρέπουν το φορηγό του σε γιγάντια μπάλα φωτιάς. Κατά τη διάρκεια αυτού του επεισοδίου οι δύο γυναίκες ληπουρούν ως μία: ένα είδος ισοτίας έχει εγκαθιδρυθεί μεταξύ τους.

Η σιωπή επανέρχεται. Οδηγούν διαμέσου ενός όμορφου τοπίου – το οποίο καθώς θυμίζει το Monument Valley του Τζον Φορντ τις μετατρέπει σε σύγχρονες αυτοκινηπίστιρες απογόνους των παραδοσιακών καρναρίδων παρανόμων του Φορντ. Καθώς οδηγούν, η Θέλμα κοιτάζει το τοπίο να υποχωρεί στον πλάινο καθρέπτη του αυτοκινητού σαν να ήταν το παρελθόν της. Όταν τελικά συνειδητοποιούν ότι δεν πρόκειται να ξεφύγουν από πν αστυνομία, η Θέλμα εξομολογείται: «Ό,τι κι αν συμβεί, χαίρομαι που ήρθα μαζί σου... Είσοι καλή φίλη», και

η Λουίζ απαντά: «Κι εσύ, αγάπη μου, είσαι η καλύτερη». Η μία εξαρτάται από την άλλη και το γνωρίζουν.

Ένας ολόκληρος στόλος από αστυνομικά οχήματα και ένα ελικόπτερο τελικά τις παγιδεύουν στο χείλος του Γκραν Κάνιον (Εικόνα 17). Καθώς η αστυνομία ετοιμάζεται να πυροβολήσει, η Θέλμα ρωτά: «Και τώρα τι;» και η Λουίζ απαντά: «Δεν παραδινόμαστε, Θέλμα». Ο διάλογός τους συνεχίζει:

ΕΙΚΟΝΑ 17

Από την ταινία *Θέλμα και Λουίζ* (1991)

ΘΕΛΜΑ: Τότε εγώ μην τους αφήσουμε να μας πιάσουν.

ΛΟΥΙΖ: Τι θέλεις να πεις;

ΘΕΛΜΑ: (δείχνοντας το Γκραν Κάνιον) Φύγαμε.

ΛΟΥΙΖ: Φύγαμε; (Η Θέλμα της χαμογελά.)

ΘΕΛΜΑ: Φύγαμε. (Κοιτάζονται, κοιτούν πίσω το τείχος από αστυνομικά οχήματα και μετά κοιτάζονται ξανά. Χαμογελάν.)

Τα τελευταία λόγια τους επαναλαμβάνουν αυτό που έχουν πει ήδη η μια στην άλλη ωρύτερα: «Είσαι καλή φίλη». «Κι εσύ, αγάπη μου, είσαι η καλύτερη». Η Λουίζ πατά το γκάζι και το αυτοκίνητο ξεχύνεται μέσα σ' ένα σύννεφο σκόνης, πετάει πάνω από τον βράχο και παγώνει στον αέρα σ' ένα είδος αποθέωσης και η ταινία τελειώνει με το τραγούδι του Μπι Μπι Κινγκ «Better Not Look Down»:

Καλύτερα να μην κοιτάς κάτω, αν θέλεις να συνεχίσεις να πετάς

Άσε κάτω το σφυρί, συνέχισε πρόσω ολοταχώς

Καλύτερα να μην κοιτάς πίσω, θα καταλήξεις να κλάις

Μπορείς να συνεχίσεις να κινείσαι, αν δεν κοιτάξεις κάτω.

Η ταινία *Θέλμα και Λουίζ* δεν υποδηλώνει απλώς ότι αμφιλεγόμενοι τρόποι του πράττειν μπορεί ν' αποτελούν μέρος μιας καλής φιλίας: αυτό είναι αρκετά προφανές. Δείχνει κάτι άλλο πολύ περισσότερο ανπουχηπικό. Εξαναγκάζοντας τις δύο φίλες να εγκαταλείψουν τον τόπο τους, ο φόνος του παρ' όλignon βιασθή τους επιτρέπει ν' αποδράσουν από τον διεξέοδο βίο τους, από ένα ζοφερό μέλλον του οποίου τη μορφή η Λουίζ βλέπει ξανά και ξανά στα κενά, θλιμμένα και αδιάφορα πρόσωπα των ηλικιωμένων που κάθονται αδρανείς στην άκρη του δρόμου, στις πόλεις του πουθενά που διασχίζουν οδηγώντας. Η αρχική πράξη της εξέγερσης της Θέλμα – η κρυφή της απόφαση να περάσει το Σαββατοκύριακο δίχως την έγκριση του Νιάρλ – της επιτρέπει βαθμιαία να εγκαθιδρύσει τον δικό της τρόπο να διαχειρίζεται τα πράγματα και όταν η Λουίζ, χτυπημένη από τις αντιξοότητες, αρχίζει να χάνει τη σχεδόν νευρωτική της αυτοκυριαρχία, η Θέλμα αφήνει πίσω της τόσο τη βίαιη αυθεντία

και τόσο βαθύτερα τους επηρεάζει· όσο περισσότερο απόμακρη είναι τόσο λιγότερο μέρος καταλαμβάνει στον βίο μας και τόσο ασθενέστερη είναι η επίδρασή της. Έτσι, αυτό που ισχύει για τις στενές φιλίες, στις οποίες κυρίως επικεντρωνόμαστε, ισχύει, σ' έναν πιο περιορισμένο βαθμό, για όλες τις φιλίες.

Ένας «αληθινός» φίλος ενδέχεται να συγκαταλέγεται ανάμεσα στους γνήσιους φίλους μας, εκείνους στους οποίους μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να στηριχτούμε, εκείνος ο οποίος θα θυσιάσει τα περισσότερα για λογαριασμό μας: ένας αληθινός φίλος είναι ο καλύτερος των φίλων. Όμως αν και ένας κακός φίλος μπορεί να μην είναι καν φίλος, μια γνήσια φίλια μπορεί να εξακολουθεί να έχει καταστροφικά αποτελέσματα – όχι μόνο για άλλους ανθρώπους, αλλά ακόμη και για τους ίδιους τους φίλους. Πληθώρα εκδαικευτικών βιβλίων προειδοποιούν για τους κακούς φίλους και τη ζημιά που μπορεί να προξενήσουν⁷ και πολύ περισσότερα περιγράφουν λεπτομερώς τα οφέλη των καλών φίλων.⁸ Ωστόσο κάθε άλλο παρά έχουμε αποδώσει τη δέουσα προσοχή στους φίλους που αγαπιούνται γνήσιως και θέλουν ο ένας το καλό του άλλου και οι οποίοι παρά ταύτα, μέσω της φιλίας τους καθαυτήν, είτε οδηγούνται στην ανηθικότητα είτε σε άλλες αξίες και δραστηριότητες, οι οποίες είναι επιζήμιες για εκείνους, είτε το γνωρίζουν είτε όχι. Ποτέ δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν η φίλια, οσοδήποτε γνήσια και αν είναι, εγγυάται ότι θα καταλήξουμε καλύτερα απ' όσο ήμασταν προτού γνωριστούμε, ασχέτως τι πιστεύαμε αρχικά.

Οι Μπουβάρ και Πεκιοέ, τους οποίους έχουμε ήδη συναντήσει, είναι γνήσιοι φίλοι. Ωστόσο η φίλια τους με το να τους οδηγεί από τη μία άκαρπη προσπάθεια κατανόησης και ελέγχου

του κόσμου στην άλλη, καταστρέφει επίσης οποιαδήποτε αξιολογία ενδεχομένως είχαν όταν ζούσαν χώρια απτηγράφοντας τις ιδέες άλλων.⁹ Είναι μία εξίσου γνήσια φίλια εκείνη που οδηγεί τον Λέφτι (Αλ Πατσιόνο) να εγγυηθεί για τον Ντόνι Μπράσκο (Τζόνι Ντεπ), έναν μυστικό πράκτορα του FBI, στους εγκληματίες συνεργάτες του κάνοντας τον Μπράσκο στο τέλος να μοιάζει περισσότερο με εκείνους παρά με τον προηγούμενο, ~~και~~ ειλικρινή εαυτό του.¹⁰ Και είναι συχνά γνήσια ιστορή και όχι άσπληχνη χειραγώγηση που προτρέπει έναν έφηβο να πείσει έναν φίλο να στραφεί σε καταστροφικά ναρκωτικά. Η φίλια περιέχει μόνο την επιθυμία να ωφελησουμε τους φίλους μας – η αριστοτελική καλή προαίρεση. Ωστόσο αν και ο Αριστοτέλης ήταν πεπεισμένος ότι οι φίλοι μόνο να βελτιώσουν μπορούν ο ένας τον άλλον, η καλή προαίρεση δεν είναι από μόνη της αρκετή γι' αυτό. Για τον Αριστοτέλη, η φίλια περιλαμβάνει οφέλη διότι μόνο οι ενάρετοι μπορούν να είναι φίλοι και, όπως ενάρτετο, να γνωρίζουν ακριβώς τι είναι και τι δεν είναι αληθινά καλό. Δίχως μια αντικειμενική έννοια του αγαθού, όπως στον Αριστοτέλη, δεν μπορούμε να μεταβούμε από την επιθυμία να κάνουμε καλό στους φίλους μας στο να τους κάνουμε όντως καλό. Η γνήσια φίλια εξαρτάται περισσότερο από τις προθέσεις, τα αισθήματα και τις στάσεις μας παρά από τα αποτελέσματα της συμπεριφοράς μας.

Όμως ενώ η φίλια, όπως η ηθική αρετή, εμφανίζει διαβαθμίσεις είναι, σε αντίθεση με την ηθική αρετή, διπρόσωπη. Ακόμη και οι στενές φιλίες είναι συχνά πολύ λιγότερο επικοινωνιακές απ' όσο θα ήθελε να είναι η ρητορική που περιβάλλει τον θεσμό της φιλίας. Όπως έχουμε δει, το κύριο μέρος των αλληλεπιδράσεων με τους φίλους μας είναι, τουλάχιστον εκ

πρώτης όψεως, τειριμμένες και ασημαντες. Εοδεύουμε αρκετά λιγότερο χρόνο προσφέροντας τη ζωή μας με ανταλλάγμα τη δική τους, θυσιάζοντας την ευτυχία μας έτσι ώστε εκείνοι να μπορούν να ζουν με τον έρωτα της ζωής τους ή γενναϊόδωρα βοηθώντας τους να μη χρεοκοπήσουν απ' ό,τι ανταλλάσσοντας νέα και κουτομπολιά· συζητώντας για βιβλία, ταινίες και ερωτικές ιστορίες· πηγαίνοντας σε διάφορα μέρη· ή απλώς περνώντας χρόνο μαζί – συζητώντας και καθημερινή δραστηριότητα, ως επί το πλείστον συντηθισμένη, είναι αυτά που θρέφουν τη φιλία. Πιθανώς αυτό οδήγησε τον Έλληνα φιλόσοφο Επίκουρο (341-270 π.Χ.) να πει ότι εκείνο που έχει σημασία στη φιλία δεν είναι τόσο [αυτό που οι φίλοι μας κάνουν όντως για μας] όσο η αίσθηση ότι θα προσείρεχαν αν τους είχαμε ποτέ ανάγκη. ¹¹ Αλλά η αίσθηση, όσο δυνατή και αν είναι, ότι οι φίλοι μας δεν θα μας εγκαταλείψουν στα δύσκολα είναι ένα πολύ ασθενές όφελος για να αιτιολογήσει το εγκώμιο που λέει ο Αριστοτέλης στη φιλία [η φιλία ως η μεγαλύτερη ευλογία της σοφίας]¹² ή τον ιοχυρισμό του ότι τα ανθρώπινα όντα δεν μπορούν να ζήσουν χωρίς φίλους – για να ζει κανείς μόνος, όπως το διατυπώνει, πρέπει να είναι είτε θεός είτε θηρίο.¹³ Φυσικά ο Αριστοτέλης το είπε για κάθε είδους φιλία, δηλαδή για κάθε είδους σχέση αμοιβαίας εξάρτησης, και η θέση του είναι προφανής: δεν μπορούμε να ζήσουμε δίχως άλλους από τους οποίους με τον έναν ή τον άλλον τρόπο εξαρτόμαστε.¹⁴ Όμως αυτό που είπε επίσης ισχύει ειδικά για τη φιλία – είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι θα μπορούσε κανείς να διδάξει έναν όμορφο βίο δίχως φίλους.

Αν πιστεύουμε ότι η αληθινή ή τέλεια φιλία πρέπει να είναι μια εντελώς αψευγάδιαστη σχέση, τότε ο Λα Ροσφουκό είχε

δικιο και η απαισιόδοξη εκτίμησή του – «Όσο σπάνια και αν είναι η αληθινή αγάπη, η φιλία είναι σπανιότερη»¹⁵ – ήταν απολύτως ταίριαστί. Μια ρεαλιστική οπτική θα πρέπει να λάβει υπόψη τη διπλή φύση της φιλίας. Ιδανικά, απαιτείται να εξηγήσουμε γιατί πιστεύουμε ότι η φιλία είναι ένα σπουδαίο αγαθό παρά τις αντιπαραθέσεις της με την πθική, την οδύνη που προξενεί και τους κινδύνους που ελλοχεύουν σ' αυτήν.

Ένας από τους κινδύνους της φιλίας – ένας κίνδυνος που συχνά συνιστά την άλλη όψη μιας εκ των αρετών της – είναι η πιθανότητα της απώλειας. Αλλά να ένα περίεργο δεδομένο: ο Κ.Σ. Λιούις περιέγραψε τη φιλία ως μια σχέση η οποία είναι «σχεδόν ολότελα απαλλαγμένη από τη ζήλια».¹⁶ Απροδοκίτητα – εφόσον έγραφε τόσο καλά για παιδιά – μοιάζει να μην έχει κατά νου πόσο απειλητικά μπορεί να πληγώνονται τα παιδιά και οι έφηβοι όταν τους εγκαταλείπουν οι φίλοι τους. Σκεπτόμενος, όπως ο Αριστοτέλης, μόνο μια ιδανική εκδοχή της ενήλικης φιλίας, απαλλαγμένης από προβλήματα και μειονεκτήματα, φαίνεται να έχει ξεχάσει ότι οι φίλιες των παιδιών, τα οποία τείνουν να εγκαταλείπουν παλιούς φίλους κάνοντας νέους συχνά και δίχως πολλή σκέψη, προξενούν οδύνες και ζήλιες εντονότερες από κάθε άλλη σχέση που πιθανώς να έχουμε.¹⁷ Οι ενήλικες επίσης εγκαταλείπουν παλιούς φίλους και αυτό μερικές φορές μπορεί να είναι εξίσου επώδυνο αλλά, συνολικά, το κάνουν λιγότερο συχνά, πολλές φορές επειδή οι σχέσεις τους ξεφτιίζουν αιροφώντας βαθμιαία, και σπανίως με τέτοια δραμύτητα.¹⁸ Ιδίως μετά την ηλικία των σαράντα, οι ενήλικες κάνουν νέους φίλους πιο αργά και με μικρότερο ενθου-

σιασμό. Η συνηθισμένη εξήγηση είναι ότι οι οικογενειακές και επαγγελματικές υποχρεώσεις αυξάνουν με την ηλικία αφήνοντας λίγο χρόνο για νέους φίλους, ενώ οι παλιοί φίλοι μετακομίζουν, με την απόσταση να καθιστά δυσκολότερη την επαφή. Ωστόσο υπάρχουν βαθύτεροι λόγοι.

Η απώλεια ενός καλού φίλου πληγώνει βαθύτερα από την απογοήτευση της απώλειας ενός συμπαίκτη, ενός συμμαχικού σχολικού αθλητή, ενός συνοδού στον αθλητισμό ή στο θέατρο, ενός συμπαίκτη στο τένις, ενός κοινωνικού μυστικών ή ενός σπριγγματος σε δύσκολους καιρούς.¹⁹ Η φίλια προσφέρει τέτοιου είδους οφέλη και η απώλειά τους μπορεί να είναι επώδυνη, αλλά το πένθος στο τέλος μιας φίλιας δεν είναι το πένθος για την απώλεια των οφελών της. Είναι το πένθος για την απώλεια του εαυτού.

Τώρα ένα παράδειγμα βοηθήσει να εξηγήσω αυτό που εννοώ. Μια φίλη μου συνήθιζε να παίζει τακτικά τένις με δύο δικές της φίλες μέχρι που άρχισαν να βρίσκουν δικαιολογίες υπαναχωρώντας όποτε προσηπαθούσε να οργανώσει ένα παιχνίδι. Η φίλη μου, η οποία υπέθετε ότι δεν ήθελε να παίξουν μαζί της διότι δεν τη συμπαθούσαν πλέον, ήταν συντηρημένη. Μια μέρα τελικά εξομολογήθηκε σε εκείνες τόσο τις υποψίες όσο και το άγχος της. Οι φίλες της, βαθιά ανακουφισμένες, εξομολογήθηκαν με τη σειρά τους ότι την απέφευγαν επειδή απλούςτατα δεν μπορούσε πλέον να παίξει στο επίπεδό τους. Δεν της το είχαν πει προκειμένου να μην την πληγώσουν, μη συνειδητοποιώντας πόσο χειρότερα την έκαναν να αισθανθεί και αποδογήθηκαν για την οδύνη που της προσέβησαν. Ωστόσο παρά το ότι η κριτική τους, όσο αληθινή και αν ήταν, την πείραζε, η φίλιά τους παρέμεινε αλώβη-

τη και ενδεχομένως, τουλάχιστον για ένα διάστημα, μόνο λίγο τεταμένη.

Το να χάνει κανείς κάτι το οποίο προσφέρει ένας φίλος, όσο δυσάρεστο και αν είναι, δεν συγκρίνεται με την απώλεια ενός φίλου. Βέβαια μερικές φορές τα δύο είναι το ίδιο. Όταν, πριν από χρόνια, ένας φίλος μου ακύρωσε το καθιερωμένο μας εβδομαδιαίο δείπνο επειδή «δεν το άντεχε άλλο», πληγώθηκα βαθιά διότι συνειδητοποίησα ότι είχα χάσει πολύ περισσότερο από έναν συνδαιτυμόνα. Το πένθος μου προκλήθηκε από την απόρριψη όχι μόνο των όσων είχαμε κάνει μαζί αλλά, συντηρητικά περισσότερο, από την απόρριψη του ποιος ήμουν. Το τέλος της φίλιας σήμαινε ότι ο φίλος μου με αποτρεφόταν ή με μισούσε ή, το χειρότερο απ' όλα, είχε καταστεί αδιάφορος ως προς εμένα.

Αυτό εξηγεί γιατί τέτοια πράγματα συμβαίνουν συχνότερα ανάμεσα σε παιδιά και εφήβους απ' ό,τι σε ενήλικες. Τα παιδιά προσηπαθούν διαρκώς να εδραιώσουν ποια είναι: απορρίπτουν διαρκώς ό,τι υπήρξαν προσηπατώντας αντ' αυτού να γίνουν κάτι νέο. Όποτε αρχίζουν να εξελίσσονται σε μια νέα κατεύθυνση, πράγμα που συμβαίνει συχνά, εγκαταλείπουν τουλάχιστον εκείνες από τις παλαιότερες φίλιές τους, οι οποίες τους παρείχαν δυνατότητες για αλλαγή βασισμένες μόνο σε ό,τι ήταν εκείνη την περίοδο. και βρίσκουν νέους φίλους για τους οποίους νιώθουν ότι ταυρίζουν καλύτερα με αυτό που επί του παρόντος θέλουν να είναι και να γίνουν.²⁰

Σε τελική ανάλυση αλλαζουμε ευκολότερα όταν είμαστε νέοι απ' όσο αργότερα στη ζωή. Η διαμόρφωση του εαυτού ξεκινά με τη γέννηση. Αρχικά ανοικτή σε μυριάδες πιθανότητες, σταδιακά συρρικνώνεται και όσο περισσότερο συρρικνώνεται

τόσο δυσκολότερο καθίσταται να φανταστεί κανείς μια ενδεδειγμένη ο' αυτήν. Καθώς μεγαλώνουμε, εξοικειωνόμαστε περισσότερο με το ποιο είμαστε. Μια νέα φίλια φέρει μαζί της την προοπτική σοβαρής και απρόβλεπτης αλλαγής η οποία όσο περισσότερο παγιωμένος είναι ο χαρακτήρας και η προσωπικότητά μας τόσο λιγότερο διατεθειμένοι ή ικανοί είμαστε να την αντιμετωπίσουμε. Αυτό και όχι οι πρόσθετες υποχρεώσεις, οι οποίες έρχονται με την ηλικία, συνλιτούν τον κύριο λόγο για το ότι γίνεται δυσκολότερο να κάνουμε νέους φίλους. Η οδύνη της εγκατάλειψης είναι η άλλη όψη της χαράς της αίσθησης ότι γινόμαστε κάτι νέο το οποίο μας υποσχεται κάθε φίλια. Οι φίλιες μας είναι αξεδιάρυτα συνδεδεμένες με το ποιο είμαστε. Όπως λέει μια παλιά ελληνική παροιμία, «Δείξε μου τον φίλο σου να σου πω ποιος είσαι».

Η θλίψη της απώλειας ενός φίλου συνδέεται με κάτι που ορθά παρατήρησε ο Λιούις σε αυτή την περίπτωση: οι φίλοι «ανακαλύπτουν ότι μοιράζονται μια επήνωση ή ένα ενδιαφέρον ή ακόμη ένα γούστο που οι άλλοι δεν μοιράζονται [...] κάθε πραγματική φίλια είναι ένα είδος απόσχισης, ακόμη και μια εξέγερση. [...] Η φίλια πρέπει ν' αποκλείει». ²¹ Η φίλια είναι επιλεκτική και μεροληπτική: «Αν πω: "Αυτοί είναι οι φίλοι μου", υπαινίσσομαι: "Εκείνοι δεν είναι"». ²² Αυτού του είδους ο αποκλεισμός είναι ουσιώδης σε κάθε φίλια, αν και είναι πλέον εμφανής στις σχέσεις της νεαρής ηλικίας. Όταν γίνονται φίλος σου, η σχέση μας καθιστά διαφορετικούς από «τους άλλους», καθορίζοντας έτσι, σε μεγάλο βαθμό, ποιο είμαστε πραγματικά *αμφότεροι*. Έτσι, όταν μια φίλη με εγκαταλείπει, δεν απορρίπτει μόνο εμένα, αλλά επίσης εκείνο που αυτή έχει γίνει μέσω της φιλίας μας: απορρίπτει το δικό μου μέρος ο' αυτό που

είναι. ²³ Το τέλος της φιλίας είναι ένα είδος θανάτου και για τους δυο μας: είναι πράγματι κάτι για να πενήθεις. ²⁴

Οι φιλοσοφικές αναλύσεις της φιλίας την πραγματεύονται κατά κανόνα ως μια σχέση, η οποία φέρνει τους ανθρώπους κοντά σαν να μην ήταν η κάθε συνένωση ταυτόχρονα ένας διαχωρισμός. Καθώς μας ενώνει μεταξύ μας μια φίλια, μας διαχωρίζει επίσης από άλλους τους άλλους. ²⁵ Η λέξη «εξέγερση» του Λιούις είναι ορθή, επειδή σε πολλές περιπτώσεις μόνο με και μέσω των φίλων μας βρίσκουμε τον χώρο, τα μέσα και τη δύναμη ν' αρνηθούμε να γίνουμε εκείνο που ο κόσμος γύρω μας θα ήθελε να είμαστε αδιαφορώντας για το τι θα σήμαινε αυτό για μας. Χωρίς να υποστηρίξουμε αναγκαία το πιο ριζικό μέρος του ισχυρισμού του, μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Μισέλ Φουκό: «Γίως ο στόχος σήμερα δεν είναι ν' ανακαλύψουμε τι είμαστε, αλλά ν' αρνηθούμε αυτό που είμαστε. [...] Πρέπει να προαναλάβουμε νέες μορφές υποκειμενικότητας μέσω της άρνησης του είδους της υποκειμενικότητας, η οποία μας έχει επιβληθεί για αρκετούς αιώνες». ²⁶ Η φίλια παρέχει ένα πλαίσιο για την επεξεργασία τέτοιων αρνήσεων και προσωπικής εξέλιξης με τρόπους οι οποίοι είναι διακριτοί από τους τρόπους «των άλλων» ώστε να γίνουμε, όπως το θέσαμε, ο εαυτός μας.

Σε αυτές τις περιπτώσεις, η φίλια μπορεί ν' αποτελέσει ένα προτύργιο ενάντια στην αδράνεια και τη συμμόρφωση. Σε άλλους μπορεί να επιβάλλει: αυτός είναι ένας λόγος για τη διπροσωπία της φιλίας. Όταν μια φίλια εξελίσσεται σε φαιρία ή κλίκα, δεν απαιτεί μόνο διαφορά απ' όσους βρίσκονται εκτός αυτής, αλλά επίσης μια αδιαμφισβήτητη συμμόρφωση για όσους βρίσκονται εντός αυτής. Οποίσο ένας ορισμένος βαθμός συμμόρφωσης είναι αναγκαίος σε κάθε φίλια και δεν είναι

πάντα κάτι κακό (όπως ακριβώς η άρνηση της συμμόρφωσης δεν είναι πάντα κάτι καλό). Η συμμόρφωση είναι η άλλη όψη της πειθαρχίας, η οποία αρχίζει με μια ενυνεύδητη προσπάθεια για πράττειν με έναν συγκεκριμένο τρόπο, επειδή αποδέχεται έναν, ρητό ή μη, κανόνα που το υπαγορεύει ως κάτι που πρέπει να κάνεις. Και μέσω πειθαρχίας ασκούμε τον εαυτό μας να εσωτερικεύσουμε ορισμένους απ' αυτούς τους κανόνες, ώστε να τους ακολουθούμε όχι επειδή είμαστε αναγκασμένοι, αλλά επειδή έχουν καταστεί μέρος του δικού μας τρόπου να βλέπουμε και να πράττουμε στον κόσμο - μέρος, κυριολεκτικώς, ενός νέου εαυτού.

Όμως υπάρχει ένα όριο στο πόσο νέος μπορεί να είναι αυτός ο εαυτός. Η ζωή μας είναι σταθερά ενσωματωμένη σ' ένα κοινωνικό, πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο. Οτιδήποτε κάνουμε, όπως οτιδήποτε είμαστε, είναι αναγκαστικά με κάποιον τρόπο όμοιο με κάθε πράξη και κάθε βίο που εμφανίζεται σ' αυτό το πλαίσιο. Οι ομοιότητες μας με τους άλλους είναι σημαντικές, δεν πρέπει να παραβλέπονται και βοηθούν στον καθορισμό του ποιος είναι ο καθένας από μας. Αλλά το ίδιο ισχύει και για τους τρόπους με τους οποίους διαφέρουμε ο ένας από τον άλλον. Βέβαια, υπό μία έννοια ο καθένας διαφέρει απ' όλους τους άλλους. Ποιοι είμαστε, εξαρτάται από έναν συνδυασμό γενετικού υποβάθρου και προσωπικής ιστορίας που είναι απολύτως ανεπανάλητος: δεν είναι δυνατόν να τον μοιραστούμε με οποιονδήποτε άλλον στον κόσμο. Αλλά καθαυτές, εκτός αν τις χρησιμοποιήσουμε για να επιτύχουμε κάτι σημαντικό, αυτές οι διαφορές, που κατέχουμε απλώς όντας ζωντανοί, δεν είναι κάτι για το οποίο μπορούμε να είμαστε περήφανοι, τίποτε αξιοθαύμαστο παρά την επιμονή της αμερικανικής βα-

σικής σχολικής εκπαίδευσης ότι κάθε παιδί είναι, σύμφωνα με την ατυχή έκφραση, «μοναδικό» και γι' αυτόν τον λόγο αξιοσημείωτο. Ως ενθάρρυνση ίσως έχει κάποια χρήση· ως δήλωση γεγονότος είναι μια ελκευτή αποτυχία. Δεν είναι λόγος εορτασμού - όχι επειδή είναι λάθος, αλλά επειδή δεν είναι δυνατόν ν' αποτύχει να είναι σωστό. Αλλά η αλήθεια είναι ότι δεν μετράει κάθε διαφορά.

Οι διαφορές οι οποίες μετρούν είναι εκείνες που κυριολεκτικώς κάνουν τη διαφορά, διαφορές οι οποίες μας διακρίνουν από τους άλλους με ενδιαφέροντες, πολύτιμους ή αξιοθαύμαστους τρόπους ή ακόμη με τρόπους που είναι χαμερπείς και απεχθείς. Εδώ έχουν τη θέση τους η περηφάνια και η χαρά, αλλά επίσης η μετάνοια και η απογοήτευση. Και εδώ οι φίλοι κάνουν μια διαφορά η οποία μετρά. Μέσω αυτών, και κατά τη διάρκεια της ζωής, αναπτύσσουμε χαρακτηριστικά και ικανότητες οι οποίες αναδύονται μόνο εξαιτίας της αλληλεπίδρασής μας: ένας νέος φίλος σημαίνει έναν νέο τρόπο προσέγγισης τόσο του εαυτού όσο και των άλλων - έναν νέο τρόπο προσέγγισης της ίδιας της ζωής. Παρά τους κινδύνους και τις αδύνες της, η φιλία μπορεί να εξακολουθεί να είναι αγαθή επειδή, ξανά, είναι ένας μηχανισμός της ατομικότητας και επειδή γι' νόμαστε αυτοί που είμαστε σε σημαντικό βαθμό χάρη στους φίλους που έχουμε.

Το να λέμε, όπως έχω πει, ότι τα περισσότερα απ' όσα κάνουν οι φίλοι μαζί είναι κοινοτοπία και ασήμαντα, δεν είναι ακριβώς λάθος. Είναι σαν να λέμε ότι η συμπεριφορά του Θωμά στο προαύλιο του σχολείου ήταν εκκεντρική, πράγμα το οποίο επί-

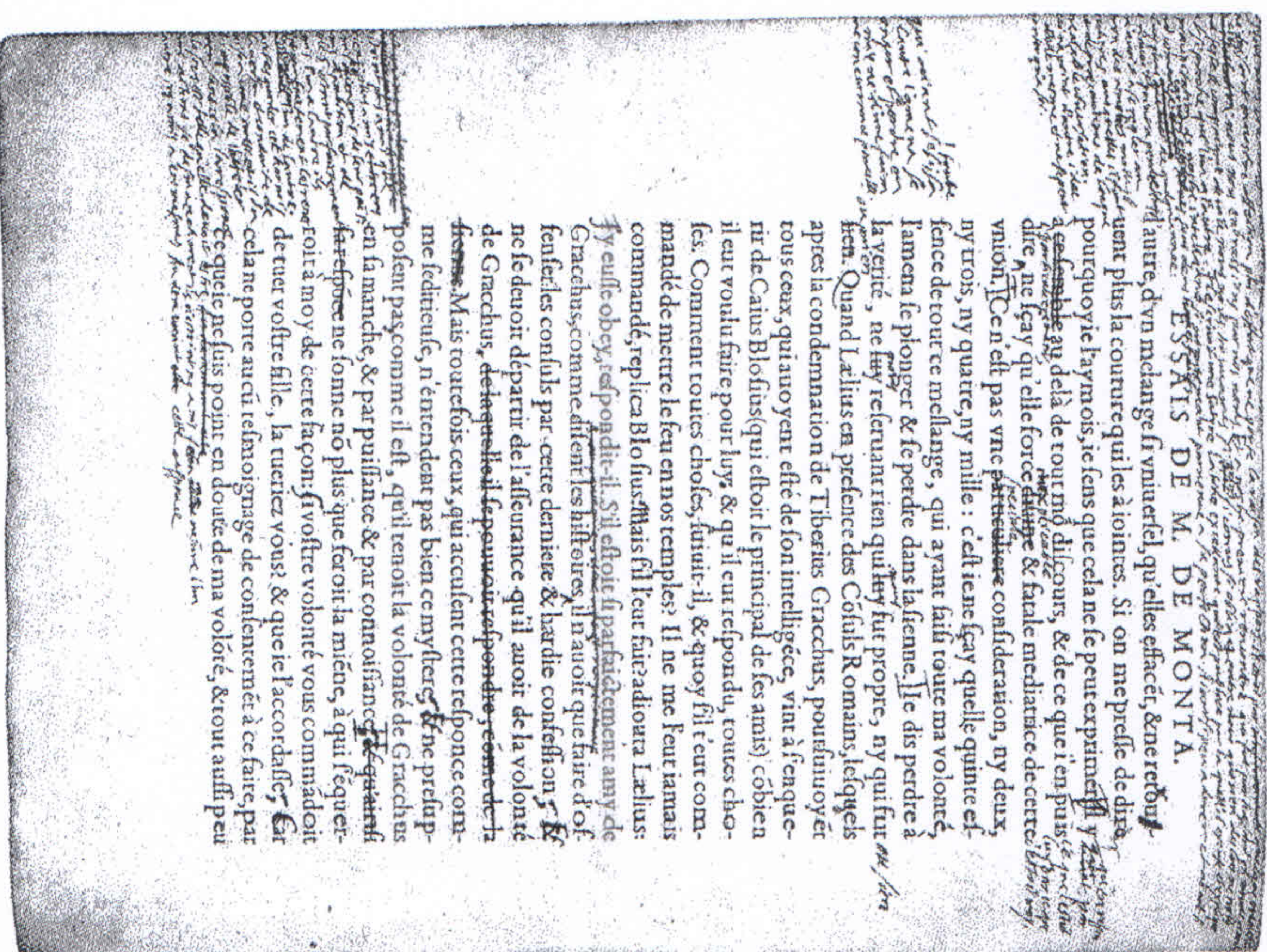

η κραυγή του Τζέιμς Γκαντ – αυτές οι σύγχρονες συγγές καθορίζουν μια μετάβαση, μια απόκλιση από την αναμενόμενη.²⁹

Βέβαια, υπό μία έννοια, ό,τι έγινε έγινε: δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που μπορώ ν' αποκόψω από τη ζωή μου, κανένα γεγονός που μπορεί ν' αφαιρεθεί απ' αυτήν. Ωστόσο η αποκοπή δεν είναι ο μοναδικός τρόπος αντιμετώπισης του παρελθόντος: περαιτέρω δραστηριότητα μπορεί να μετατρέψει ένα γεγονός του παρελθόντος σε υλικό για κάτι άλλο και ν' αλλάξει αυτό που ήταν (ή, αφού το περιγράψουμε με διαφορετικούς και πιθανώς καλύτερους όρους, αυτό που έμοιαζε να είναι) εκείνη τη στιγμή. Ο Μοντέν, ο οποίος το γνώριζε αυτό, εξομολογήθηκε: «Δεν διορθώνω τις πρώτες σκέψεις μου με τις δεύτερες – λοιπόν, ναι, ίσως μία λέξη ή δύο, αλλά μόνο για να ποικίλλω, όχι για να διαγράψω».³⁰ «Προσθέτω, αλλά δεν διορθώνω».³¹ Όμως προσθέτοντας σ' αυτό που ήταν ήδη εκεί και, υπό μία έννοια, αναλλοίωτα εκεί, ο Μοντέν καταφέρνει να μετατρέψει μια προηγούμενη σκέψη ή πράξη σε κάτι που δεν είναι του παρελθόντος, αλλά του παρόντος του. Το έκανε αυτό όντως με τη μη εξήγησή του της φιλίας του με τον Λα Μπιοσί. Στην πρώτη έκδοσή του δοκιμίου του έγραφε: «Αν με πείσετε να σας πω γιατί τον αγαπούσα, νιώθω ότι αυτό δεν μπορεί να εκφραστεί» – το οποίο είναι αληθινό και κοινοτοπό. Στο Χειρόγραφο του Μπορντιό προσθέτει: «παρά μόνο απαντώντας: Επειδή αυτός ήταν αυτός, επειδή εγώ ήμουν εγώ» (Εικόνα 18). Αναιρεί ή ενδυναμώνει η προσθήκη την αρχική σκέψη; Σίγουρα την καθιστά διαφορετική.

ΕΙΚΟΝΑ 18

Μοντέν, Το χειρόγραφο του Μπορντιό (Essais, Exempleire de Bordeaux), σ. 71 (1588). Η προσθήκη είναι επάνω, στο δεξιό περιθώριο.

Όπως δείχνει το παράδειγμα του Μοντέν, αυτό δεν ισχύει μόνο για τις πράξεις των άλλων, αλλά και για τις δικές μας. Τα όσα έχω ήδη κάνει μπορεί να με οδηγήσουν σε νέες και απρο-

δόκιμες κατευθύνσεις, οι οποίες αποκαλύπτονται μόνο καθώς συνεχίζω και, αφού τις ακολουθήσω, ενδέχεται να επηρεάσουν το πώς κατανοώ τις πράξεις που οδήγησαν σ' αυτές. Ένα νέο βήμα μπορεί ν' απαιτεί μια επανερμηνεία των όσων έχουν ήδη συμβεί και τα γεγονότα που αποδώσαμε σε μια δραστηριότητα, μπορεί να δημιουργήσουν ένα νέο και διαφορετικό πλαίσιο εντός του οποίου η δραστηριότητα έχει μια διαφορετική αρχή, διαφορετική φύση και ένα διαφορετικό τέλος. Συνεχίζω επειδή, κατανοώ τον εαυτό μου προσωρινώς όπως κατανοώ τους φίλους μου.

Και αυτός είναι ένας άλλος λόγος για τον οποίο η φιλία είναι επικίνδυνη: πέρα απ' αυτές τις δραστηριότητες μέσω των οποίων οι φίλοι είναι χρήσιμοι ο ένας στον άλλον - δραστηριότητες που γενικά έχουν προσδοκώμενα και προβλεπόμενα αποτελέσματα -, οι αλληλεπιδράσεις μας οι οποίες εξαρτώνται από την αγάπη του ενός για τον άλλον δεν έχουν προκαθορισμένο τέλος. Δεν μπορούμε να πούμε πού θα οδηγήσουν: αυτό το γνωρίζουμε μόνο όταν μας έχουν οδηγήσει ήδη σ' αυτό.

Ασφαλώς αυτό που κάνω δεν υπόκειται μόνο στη δική μου ερμηνεία. Οι άλλοι μπορούν και συνήθως το επηρεάζουν, πράγμα που συνιστά έναν λόγο για το ότι μας λένε να επιλέγουμε τους φίλους μας προσεκτικά: επηρεάζουν αυτό που κάνουμε και πώς το κατανοούμε, πώς κατανοούμε τον εαυτό μας και αυτό που πιθανώς θα γίνουμε. Οι φίλοι δεν είναι οι μόνοι που το κάνουν αυτό - γονείς, δάσκαλοι, συνάδελφοι και πολλοί άλλοι διαδραματίζουν έναν ρόλο σ' αυτή τη διάβια διαδικασία αυτοδιαμόρφωσης. Όμως οι φίλοι έχουν, σε γενικές γραμμές, μια πιο μύχια κατανόηση του χαρακτήρα μας και μπορούν να επηρεάσουν σε βαθύτερες και σημαντικότερες πτυχές του

εαυτού μας. Επίσης οι αλληλεπιδράσεις είναι πιο ελεύθερες: σπανίως καθορίζονται από ειδικούς σκοπούς οι οποίοι χαρακτηρίζουν τις εργαζομακές σχέσεις μας.

Τώρα αρχίζουμε να βλέπουμε ότι οι κοινότητες και ασήμαντες δραστηριότητες των φίλων τελικά δεν είναι ούτε κοινότητες ούτε ασήμαντες. Κατά τη διάρκεια των φαινομενικώς αργόστοχων συζητήσεών μας και μάταιων δραστηριοτήτων μας, εντός της ζώνης ασφαλείας την οποία δημιουργεί η αμοιβαία εμπιστοσύνη αντιμετωπίζουμε επιθυμίες, ιδέες, ελπίδες - πτυχές αυτού που είμαστε - τις οποίες κρύβουμε από τους άλλους και μερικές φορές ακόμη και από τον εαυτό μας. Και δοκιμάζουμε τρόπους του είναι - ίσως ακόμη λεκτικώς ανέκφραστους, ενδεχομένως ντροπιστευτικούς, αν αποκαλύπτονταν σε μια μεγαλύτερη ομάδα - μερικές φορές αμφιβόλου οφέλους, μερικούς εξ αυτών τους επιδιώκουμε και άλλους τους απορρίπτουμε. Η φιλία έχει τα δικά της κοινάματα και γουδοχέρια, τα δικά της αποστακτήρια και δοχεία: πλησιάζει περισσότερο στο να μεταλλάξει τον εαυτό απ' όσο πλησίασε ποτέ κάποιος αληθινότης στο να μετατρέψει τα μετάλλάτά του. Όπως η αλχημεία, έτσι και η φιλία συχνά δεν παράγει τίποτε παρά απορρίμματα. ωστόσο, σε αντίθεση με αυτήν, μερικές φορές φτάνει στον χρυσό. Προς το καλύτερο ή προς το χειρότερο, αυτό που γινόμαστε οφείδεται πολύ στους φίλους μας και όσο λιγότερο τακτοποιημένοι είμαστε στον εαυτό μας τόσο μεγαλύτερη είναι η συνεισφορά τους και περισσότερο διάχυτη η επίδρασή τους.

Συχνά λέμε πώς όταν είμαστε νέοι, προσπαθούμε ν' ανακαλύψουμε ποιο πραγματικά είμαστε. Θα ήταν ακριβέστερο αν λέγαμε ότι προσπαθούμε να γίνουμε κάτι που δεν είμαστε (ή δεν είμαστε ακόμη), δίχως να γνωρίζουμε ακριβώς τι είναι

αυτό ή πώς να το επιδιώξουμε: το τι και το πώς εδώ είναι αδιάχωριστα. Όταν οι άνθρωποι γνώθουν ότι επιτέλους έγιναν κάτι που ήθελαν (ή, δυστυχώς, δεν ήθελαν) να γίνουν, μοιάζει φυσικό να πουν ότι αυτό είναι που πραγματικά είναι και πάντα ήταν. Αλλά δεν είναι. Αυτό που είμαστε «πραγματικά» δεν είναι μια κρυφή, αναλλοίωτη φύση η οποία βρίσκεται εξ αρχής εντός μας, μερικές φορές ανακαλύπτεται και έρχεται στην επιφάνεια. Είναι κάτι που γινόμαστε – το αποτέλεσμα, αλλά όχι ο συνολικός σκοπός, αναρίθμητων δραστηριοτήτων και των ιδιορρηπιών της ζωής. Δεν είναι ούτε στη φύση της Θέλημα ούτε της Δουλιζ, όταν τις πρωτοσυναντήσαμε, να είναι ικανές να γίνουν ανεξάρτητες: έγιναν ικανές ωριμάζοντας στις συγκεκριμένες συνθήκες που βρέθηκαν και ήταν η φίλια τους και οι καταστάσεις τις οποίες αντιμετωπίσαν που τις οδήγησαν ν' αναπτύξουν τα χαρακτηριστικά τα οποία τους επέτρεψαν να διακηρύξουν την ανεξαρτησία τους. Δεν ανακάλυψαν τον «πραγματικό» εαυτό – τον δημιουργήσαν.³²

Οι φίλοι έχουν έναν προνομιακό ρόλο σε αυτή τη διά βίου διαδικασία της αυτοδημιουργίας, όχι επειδή είναι καλοί άνθρωποι, πηλικοί, σοφοί ή γενναίοδωροι, αλλά επειδή τους αγαπούμε. Συχνά καταγορούμε την αδυναμία της γλώσσας για την αποτυχία μας να εκφράσουμε πλήρως την αγάπη μας, για τα ρηχά και ιοχνά αποτελέσματα των καλύτερων προσπαθειών εξήγησής μας. Αλλά η γλώσσα δεν έχει καμία σχέση με αυτό. Αποτυγχάνουμε επειδή αγαπούμε τους φίλους μας όχι απλώς γι' αυτό που γνωρίζουμε ότι είναι, αλλά επίσης γι' αυτό που αμφοότεροι νιώθουμε, αυτοί και εμείς, ότι θα γίνουμε μέσω της φιλίας μας. Όπως έχουμε δει, η αγάπη για τους φίλους μας είναι συνυφασμένη με την αίσθηση ότι δεν έχουμε εξαντλήσει

ό,τι είναι καλό μέσα τους – γι' αυτό κάθε σοβαρή απόπειρα εξήγησής της αγάπης μας πρέπει να καταλήγει με ένα «και ούτω καθεξής». Οσοσο μπορούμε να προσθέσουμε εδώ ότι η αγάπη για τους φίλους μας είναι επίσης συνυφασμένη με την αίσθηση ότι δεν έχουμε εξαντλήσει ακόμη ό,τι είναι καλό στον εαυτό μας. «Οι φίλοι βγάζουν ο ένας το καλύτερο στον άλλον»: όχι απλώς αυτό που πιστεύουμε ότι είναι ήδη μέσα μας το καλύτερο, αλλά κάτι που θα αναγνωρίσουμε ως καλό μόνο όταν το αποκτήσουμε, στο οποίο θα εκφραστεί ο καλύτερος εαυτός μας· εκείνο που λησμονεί όμως αυτή η παρομία είναι ότι οι φίλοι, παρά τις καλές προθέσεις τους, μπορούν μερικές φορές επίσης να βγάλουν και τον χειρότερό μας εαυτό. Οτιδήποτε άλλο και αν προσδοκούμε από τις φιλίες μας, προσδοκούμε επίσης να μας οδηγήσουν στο να επιθυμούμε νέα πράγματα: αυτό, πάντα το κάνουν, αλλά δεν είναι πάντα για καλό. Αυτή η διαρκής πιθανότητα του σφάλματος και της αποτυχίας – η συνεισφορά της φιλίας στη δημιουργία νέου εαυτού – είναι η αιτία τόσο του καλύτερου όσο και του χειρότερου σ' αυτήν.

Η φίλια, όπως κάθε μορφή αγάπης, δείχνει αναπόφευκτα στο μέλλον. Όσο το μέλλον παραμένει ανοικτό, οι αρχές και το τέλος – η ουσία – των όσων κάνουμε ή έχουμε κάνει μαζί, είναι μεταβλητά. Όμως μόλις νιώσουμε ότι γνωρίζουμε όσα είναι να γνωρίσουμε για ένα πρόσωπο, μόλις η αλληλεπίδρασή μας δεν υποσχεται κάτι καινούριο, παγώνει αυτό που έχει ήδη συμβεί και καθίσταται ρουτίνα, έχουμε ήδη γίνει αδιάφοροι προς αυτούς: η φίλια μας έχει λήξει. Ίσως τιμούμε τον ρόλο που διαδραματίζει μέχρι τότε στη ζωή μας, αλλά δεν αποτελεί πλέον μια πηγή ενθουσιασμού, απόλαυσης ή πάθους.³³ Έχει καταστεί αδρανής.

Ο Πλάτων γνωρίζει ότι ο έρωτας και η γνώση προχωρούν χέρι χέρι: ο έρωτας, στο Συμπόσιο, μας έλκει ολόένα και περισσότερο στα αντικείμενα που αγαπούμε. Μας γεμίζει με τη βεβαιότητα ότι έχουν να μας προσφέρουν περισσότερα απ' όσα έχουμε δει μέχρι σήμερα και είναι ένα διαρκές κίνητρο να προσπαθούμε να καταλάβουμε τι είναι αυτό. Για τον Πλάτωνα, η προσπάθεια ν' ακολουθήσουμε τον έρωτα ήταν μια εξύψωση από ένα μοναδικό όμορφο άτομο στην αφηρημένη φύση της τέλει ομορφιάς και της αρετής, από τη σεξουαλικότητα στη φιλία. Μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι η φιλία μας ωθεί ακόμη μακρύτερα, όχι όμως, όπως σύμφωνα με τη μεταφυσική, στην επιδίωξη του αφηρημένου και του καθολικού, αλλά σε μια προσπάθεια να γνωρίσουμε τόσο τους φίλους όσο και τον εαυτό μας πιο συγκεκριμένα. Μπορούμε επίσης να συμφωνήσουμε ότι αυτή η προσπάθεια έχει ένα τέλος, όμως όχι όταν αγγίζει την τελειότητα – η οποία για τον Πλάτωνα ήταν η μορφή της ομορφιάς καθαυτήν –, αλλά μόνο όταν η φιλία τελειώσει. Μια φιλία η οποία δεν προσφέρει πλεόν την πιθανότητα της αλλαγής είναι μια παρελθούσα φιλία, με την αξία της περιορισμένη στον ρόλο της στην ιστορία.

Αυτή η προσπάθεια να γνωρίσουμε τους φίλους και τον εαυτό μας δεν είναι παθητική: «Το πρόσωπο που ερωτεύεται κανείς κεραυνοβόλα δεν είναι το πρόσωπο που αγαπά κανείς επιτέλους και η αγάπη δεν είναι ένας σκοπός, αλλά μια διαδικασία μέσω της οποίας ένα άτομο επιχειρεί να γνωρίσει ένα άλλο».³⁴ Δεν αφήνει ανέγγιχτο κάτι το οποίο ήταν ήδη εκεί. Η γνώση που φέρνει μας αλλάζει με απροσδόκτους και απρόβλεπτους τρόπους. Όπως λέει ο ήρωας του Τιμ Λοι στο μυθιστόρημα Μπίτσελορ πάρι: «Η ζωή είναι μια συνθήκη. Κάνεις

κάτι, μετά το κάνεις ξανά και ξανά, και προτού το καταλάβεις είσαι αυτό που είσαι, και αυτός που είσαι, και δεν μπορείς να φανταστείς να είσαι κάτι άλλο ή κάποιος άλλος».³⁵ Μόνο ο έρωτας και η φιλία, οι οποίοι εισέρχονται αιφνίδια στη ζωή του, καθιστούν δυνατό γι' αυτόν να φανταστεί ότι θα μπορούσε ακόμη να γίνει κάτι άλλο ή κάποιος άλλος.

Οι τέχνες, οι οποίες μας παρέχουν πληθώρα παραδειγματικών φιλιάς, επίσης – το κυριότερο – μοιράζονται ορισμένα κεντρικά χαρακτηριστικά μαζί της επεξηγώντας πώς οι αρετές της δεν είναι ανεξάρτητες από τις φαντασιότητες της. Οι φίλοι μας, όπως τα έργα τέχνης που αγαπούμε, ξεχωρίζουν ανάμεσα σε άλλους του είδους τους, οι οποίοι υποχωρούν στο υπόβαθρο μπροστά από το οποίο τους παρατηρούμε και τους εκτιμούμε. Πώς ακριβώς διαφέρουν τόσο από το υπόβαθρό τους όσο και ο ένας από τον άλλον, μας θέλγει και μας διεγείρει: γεννά την ανάγκη να κατανοήσουμε τι ακριβώς – φίλοι ή έργα τέχνης – είναι και τι τα καθιστά αξιόλογα. Επιθυμούμε να τα γνωρίσουμε όσο εγγύτερα μπορούμε και κανένα χαρακτηριστικό τους δεν είναι επί της αρχής άσχετο προς αυτό που είναι: «Το ελαχιστότατο μέρος μιας μεγάλης σύνθεσης συμβάλλει στο σύνολο»,³⁶ όχι μόνο στην τέχνη, αλλά επίσης στη φιλία.

Το να γνωρίζει κανείς κάτι βαθιά, σημαίνει να το γνωρίζει λεπτομερώς, να κατανοεί «πώς δουλεύει»· είναι να γνωρίζει, μέχρις ενός σημείου, τι το καθιστά αυτό το συγκεκριμένο πρόσωπο ή πράγμα που είναι και να γνωρίζει τους λεπτούς τρόπους με τους οποίους διαφέρει από τους άλλους που εξακολουθούν να του μοιάζουν πολύ: «Η υπόσχεση της εγγύτητας είναι η

υπόσχεση της παραχώρησης μιας ματιάς στην ψυχή σου προσφέροντας σε αντάλλαγμα τη δική μου παρά το γεγονός ότι η υπόσχεση συνολικά είναι ψευδαισθησιον». ³⁷ Αυτή η υπόσχεση είναι ψευδαισθησιον επειδή, όπως έχουμε δει, αυτό που λογίζεται ως εαυτός είναι πάντα ανολοκλήρωτο και, ακόμη περισσότερο, δεν παραμένει το ίδιο καθώς εισέρχεται σε διαφορετικές σχέσεις. ³⁸ Ωστόσο για να κατανοήσουμε τι είναι ένας φίλος ή ένα αγαπημένο έργο τέχνης, πρέπει να τους συγκρίνουμε με τα αντικείμενα που διαμορφώνουν το υπόβαθρο ένα-ντι του οποίου τα αντιλαμβάνομαστε. Γνωρίζουμε τους φίλους μας βλέποντας επίσης πώς διαφέρουν από άλλους ανθρώπους που γνωρίζουμε.

Και έτσι, καθώς η αγάπη μας έλκει βαθύτερα τον έναν στον άλλον, μας έλκει ευρύτερα και στον κόσμο: οι πρωταγωνιστές του μυθιστορήματος του Τζον Γουίλιαμς *Ο Στόουνερ*, «όπως όλοι οι εραστές, [...] μιλούν πολύ για τον εαυτό τους, σαν να πρόκειται έτσι να καταλάβουν τον κόσμο που τους κατέστησε δυνατούς». ³⁹ Οι φίλοι κάνουν το ίδιο. Ο έρωτας και η φιλία είναι είδη αγάπης και η επιθυμία για οικειότητα τις αφορά εξίσου: στον έρωτα η οικειότητα των σωμάτων προσιθίζεται στην οικειότητα των ψυχών της φιλίας. Όπως οι εραστές, οι φίλοι μιλούν πολύ για τον εαυτό τους, διότι θέλουν να μας αποκαλύψουν όσο το δυνατόν περισσότερο για αυτούς (ή ίσως τόσα, για να θυμηθούμε την προειδοποίηση του Καντ, όσα αρμόζουν), διότι όσο περισσότερο γνωρίζουν οι φίλοι για τον εαυτό τους και ο ένας για τον άλλον, τόσο περισσότερο δεκτικοί καθίστανται στην εκτίμησή ή στην αλλαγή. Και καθώς γνωρίζουμε τον εαυτό μας και αλλήλους καλύτερα, αν όλα πάνε καλά, μπορεί ν' αγαπήσουμε αυτό που έχουμε γίνει όπως επίσης τον

φίλο που μας βοήθησε να γίνουμε αυτό που είμαστε. Τόσος όμως και όχι: είναι εδώ που η αγάπη είναι πιο επικίνδυνη, διότι αν δεν πάνε όλα καλά, μπορεί να καταλήξουμε ν' αγαπούμε μια συμφορά.

[Η ταινία *Θέλημα και Λουίζ* μας έδειξε ότι η φιλία μπορεί να οδηγήσει όχι απλώς στη βλάβη, αλλά και στην απθικότητα. Για πολλούς ανθρώπους, συμπεριλαμβανομένων των φιλοσόφων, αυτό θα επισκίαζε οποιαδήποτε άλλη αξία μπορούσε να έχει η φιλία, επειδή πιστεύουν ότι οι ηθικές αξίες είναι επιτακτικές και πάντα προηγούνται από κάθε άλλο είδος αξιών. ⁴⁰ Ωστόσο αν και οι ηθικές αξίες –όντας αμερόληπτες και αντανκλώντας τα κοινά μας χαρακτηριστικά– είναι σημαντικές (αν και όχι αναγκαία για τους λόγους που δίνει η ηθικότητα για τη διάδοσή τους), δεν είναι οι μόνες αξίες οι οποίες καθορίζουν αν μια ζωή είναι αξιολογική ή όχι. Αν ονομάσουμε όλες τις αξίες, οι οποίες είναι σημαντικές για τη ζωή, «ηθική με την ευρεία έννοια (ethical)», οι ηθικές με τη στενή έννοια αξίες (moral) είναι ένα –αλλά μόνο ένα– από τα σημαντικά της είδη. Υπάρχουν επίσης οι αξίες του έρωτα και της φιλίας, οι οποίες ανήκουν σ' ένα πεδίο αρκετά στενά συνδεδεμένο με τις τέχνες ώστε αν επιθυμούμε να μπορούμε να τις ονομάσουμε «αισθητικές». Οι αισθητικές (ή, λιγότερο αμφιλεγόμενα, μη ηθικές) αξίες μας έλκουν προς τις μεταξύ μας διαφορές, τις φέρνουν στο προσκήνιο και τις εορτάζουν, κάνοντας διαφορετικούς ανθρώπους και διαφορετικά αντικείμενα θελκτικά και σημαντικά για τον καθέναν από μας. Διότι είναι γεγονός ότι η ατομικότητα είναι αξία καθαυτήν. ⁴¹ Τηρούμε και θαυμάζουμε τους ανθρώπους που είναι σημαντικά και συναρπαστικά διαφορετικοί από τον υπόλοιπο κόσμο.

Ωστόσο, όπως όλες οι μη ηθικές αξίες, η ατομικότητα, μαζί με την ομορφιά, τη γοητεία, την κομψότητα, τον χαρακτήρα και το στιλ, είναι διηρώσιμη. Οι «σημαντικές και συναρπαστικές» διαφορές δεν είναι πάντα αξιοληψύστες – ή, ακόμη και αν είναι, μπορούν μερικές φορές να παραμεριστούν είτε από την ανηλικότητα τους είτε από την καταστροφικότητά τους: οι οπουδαίοι κακοποιοί είναι άτομα όπως και οι οπουδαίοι ήρωες.⁴² Και ακριβώς όπως τα ελαττώματα των φίλων μας μπορεί ν' αποτελούν μέρος αυτού που τους καθιστά άτομα που αγαπούμε, οι άλλες μη ηθικές αξίες μπορούν επίσης να ενορκώνουν αξιοληψύστα και ταυτόχρονα αμφιλεγόμενα χαρακτηριστικά. Η ομορφιά είναι το προφανέστερο παράδειγμα. Στους αναγεννησιακούς πορνογραφικούς πίνακες, όπως στην *Affrodite του Ουρμπίνο του Τιτσιάνο*,⁴³ στον εορτασμό του νάζιου από τη Λένη Ρίφενσταλ στον *Θρίαμβο της θέλησης* ή στο ομοερωτικό και σαδομαζοχιστικό *X Portfolio* του Ρόμπερτ Μέιπλθορν, η ομορφιά και η ηθικότητα αντιτίθενται, εντούτοις η αισθητική αξία αυτών και πολλών άλλων έργων είναι αναμφισβήτητη. Όταν η ατομικότητα και η ηθικότητα συγκρούονται δεν είναι ποτέ σαφές εκ των προτέρων ποια μεριά θα έπρεπε τελικά να επικρατήσει. Στο τέλος, το πόσο ηθικός είμαι ενδέχεται να είναι σημαντικό για το ποιος είμαι, αλλά είναι μόνο ένα μέρος αυτού και όχι πάντα το μέρος που μετρά περισσότερο.

Στη διαδικασία εξοκείωσης και διαμόρφωσης των φίλων τους και αντίστοιχα καθώς οι φίλοι τους τους μαθαίνουν και τους διαμορφώνουν, ορισμένοι άνθρωποι μπορεί να διαμορφώσουν δικές τους αρετές και να γίνουν οι ίδιοι γοητευτικά άτο-

μα⁴⁴ – αν και όχι αναγκαία, και όχι συχνά, με μια ηθική έννοια.⁴⁵ Αυτό είναι μία από τις δικές μου εμπειρίες με τη φίλια, όπως επίσης, ξανά, με την τέχνη.

Το ν' αγαπάς ένα έργο τέχνης δεν σημαίνει απλώς να το κοιτάξεις με εκοταπική προσοχή, να τ' ακούς με καθαρή απόλαυση ή να το διαβάξεις κατά τη διάρκεια ενός μαγικού απογεύματος – και μετά να ιραβιάς τον δρόμο σου. Είναι μια πολύ πιο σύνθετη υπόθεση. Το να πω, για παράδειγμα, ότι βρίσκω την ποίηση του Καβάφη εξαιρετική, λεπτή και ευαίσθητη όπως τα «τεχνικά άνθη» που απολαμβάνει σ' ένα από τα έργα του, σημαίνει, μερικώς, πως επιτρέφω στο έργο του Καβάφη, με το οποίο έχω περάσει ορισμένες από τις πιο φωτεινές στιγμές του βίου μου, ξανά και ξανά.⁴⁶ Έχω την αίσθηση ότι υπάρχουν πολλά στα ποιήματά του τα οποία δεν καταλαβαίνω και ότι το να καταλάβω θα προσθέσει περισσότερες φωτεινές στιγμές στον βίο μου. Αυτά τα ποιήματα είναι κυριολεκτικώς μέρος του βίου μου. Και αυτό, όχι απλώς επειδή τα διαβάζω συχνά. Με οδήγησαν επίσης στην Αλεξάνδρεια όπου περιπάτησα στους δρόμους στους οποίους πολλά εξ αυτών αναφέρονται. Εξοικειώθηκα με τον βίο του ποιητή και τις ιδιοσυγκρασιακές εκδοτικές του συνήθειες.⁴⁷ Έμαθα για τη φίλια του με τον Ε.Μ. Φόροτερ και την ομοφυλοφιλία του, η οποία καθόρισε ορισμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά του έργου του. Αναζήτησα παραληψίες μεταξύ του Καβάφη και του Ρόμπερτ Μπράουνινγκ, όπως επίσης με την *Παλατινή Ανθολογία*, μια τεράστια συλλογή αρχαίων ποιημάτων από την οποία συχνά αντλούσε έμπνευση. Αναζήτησα ανθρώπους που τον είχαν γνωρίσει και οι οποίοι επίσης γοητεύτηκαν απ' αυτόν. Στοιχάστικα επίμονα πάνω στην ικανότητά του να προξενεί ισχυρά συναισθήματα δίχως την

εικονοποιία, τις μεταφορές ή το υψηλόφρον λεξιλόγιο της παραδοσιακής ποιήσης, τη συνήθειά του να εστιάζει σε εκείνα τα μέρη της ελληνικής ιστορίας και γεωγραφίας τα οποία είχαν παραμείνει ανέγγιχτα από την επίσημη αφήγηση του έθνους. Τα ποιήματά του είναι ένα ουσιώδες μέρος του εαυτού μου και είμαι αυτός που είμαι, μερικώς, μέσω της αλληλεπίδρασής μου μαζί τους, διαβάζοντας και γράφοντας γι' αυτά: δεν μπορώ να φανταστώ τον εαυτό μου ανεξάρτητα απ' αυτά.

Αναρωτήθηκα, για παράδειγμα, γιατί ο Καβάφης μπηκε στον κόπο να γράψει το ακόλουθο ποίημα:⁴⁸

Ούτες Εκείνος

Άγνωτος – ξένος μες στην Αντιόχεια – Εδεσσηνός
 γράφει πολλά. Και τέρλος πάντων, να, ο λίνος
 ο τελευταίος έγινε. Με αυτόν οδόντα τρία
 ποιήματα εν όλω. Πάν τον ποιητή
 κούρασε τόσο γράψιμο, τόσο στιχοποιία,
 και τόσο έντασις σ' ελληνική φρασιολογία,
 και τώρα τον βαρραίνει πα το κάθε τι –

Μια σκέψις όμως παρευθός από την αθυμία
 τον βγάζει — το εξάισιον Ούτες Εκείνος,
 που άλλοτε στον ύπνο του άκουσε ο Λουκκιανός.

Ο Λουκκιανός, ο σπουδαίος Σύρος συγγραφέας του 2ου μ.Χ. αιώνα, κάποτε ονειρεύτηκε πώς αν γινόταν συγγραφέας, οι άνθρωποι παντού θα τον αναγνώριζαν και θα τον έδειχναν. Ωστόσο ο άγνωτος ποιητής στην Αντιόχεια είναι μάλλον απίθανο ν' ακούσει ποτέ αυτή τη θαυμάσια φράση. Γιατί λοιπόν ο

Καβάφης μπηκε στον κόπο να γράψει για έναν άγνωστο συγγραφέα, έναν «δῆθεν» για τον οποίο κάποτε παρατήρησε: «Η τέχνη δεν είναι γι' αυτόν μια ανάγκη, μια αγάπη, αλλά μόνο ένα μέσο για έναν σκοπό. Το γράψιμο αντί να του χαρίζει τη χαρά, την απόλαυση της δημιουργίας νέων άγνωστων ἠχων ἦταν ένας μόχθος, η στιχουργική ένα επιβεβλημένο καθήκον;». ⁴⁹ Και τι υποστηρίζει την αρνητική του κρίση στο ποίημα;

Η απάντηση υποδηλώνεται από μια μάλλον εξαναγκασμένη μετάφραση, η οποία διατηρεί τα αρχικά ρυθμικά σχήμα του ποιήματος (αβγ / δγγδ / γβα), και μια σχεδόν τεχνικώς επίσημη, πυραμιδοειδή δομή, της οποίας η κορύφωση (συμβολίζεται εδώ με «γγ») οχηματίζεται από τις λέξεις «στιχοποιία» και «ελληνική φρασιολογία». Η κεντρική τους θέση στο ποίημα και το γεγονός ότι κάθε στίχος έχει τον ίδιο αριθμό συλλαβών με τον αντίστοιχο ομοιοκατάληκτο υποδηλώνουν ότι η στιχοποιία και τα καλά ελληνικά είναι η κύρια έγνοια του άγνωστου ποιητή. Όμως ο Καβάφης το υποδηλώνει συνθέτοντας ένα ποίημα που είναι το ίδιο ένα δείγμα της ποιήσης, για την οποία εκ πρώτης όψεως μοιάζει να μην έχει να πει τίποτε. Το ποίημα παραμένει «άγνωστο». Ωστόσο γράφοντας γι' αυτόν, ο Καβάφης επαληθεύει την αγοράία κοινοτοπία ότι η ποιηση απαιτεί εμπνευση: παρήγαγε ένα εμπνευσμένο ποίημα το οποίο δημιουργεί με τον πλέον ολοκληρωμένο τεχνικά τρόπο το απλώς τεχνικά ολοκληρωμένο ποίημα που απεχθάνεται. Ο Καβάφης δεν περίμενε οι αναγνώστες του να τον πιστέψουν σχετικά με τις αδυναμίες του ποιητή: μας προσφέρει το είδος του ποιήματος που περιελά. Αλλά προσφέροντάς το δίνει επίσης φωνή στον άγνωστο ποιητή: έχουμε τώρα ένα ένα από τα ποιήματά του φτιαγμένο γι' αυτόν από τον Καβάφη· ο αγώνας του

δεν υπήρξε εντελώς μάταιος· οι προσπάθειές του έχουν ανταμειφθεί: Αυτός είναι ο ένας. Αλλά ποιος ακριβώς είναι ο ένας; Ο άγνωστος ποιητής ή ο ίδιος ο Καβάφης;

Τα ποιήματα του Καβάφη – προϊόντα εξαιρετικά παρατεταμένων και εξαιρετικά σύνθετων δράσεων – με ελκύουν διότι νιώθω ότι εκφράζουν κάτι το οποίο τίποτε άλλο στον κόσμο δεν είναι σε θέση να εκφράσει (αν και φυσικά δεν μπορώ να πω τι ακριβώς είναι αυτό). Αν δεν το εξέφραζαν, τότε γιατί θα αγαπούσα την ποίηση του Καβάφη και όχι κάποιου άλλου ποιητή;⁵⁰ Στον βαθμό που μπορώ να εκφράσω⁵¹ την αίσθησή μου και να βρω κάτι το οποίο αυτά τα ποιήματα, και μόνο αυτά τα ποιήματα, μπορεί να επηύχουν και στον βαθμό που αυτό το οποίο βρίσκω είναι όντως αξιοθαύμαστο,⁵² ο Καβάφης αποδεικνύεται ένα άτομο ουσιαστικά διαφορετικό από τους άλλους που ασχολούνται με παρόμοια εργασία. Και αν αυτό που βρίσκω σ' αυτόν είναι κάτι σαφώς δικό του το οποίο δεν έχουν βρει άλλοι, τότε, σ' αυτόν τον βαθμό, βλέπω την ποίησή του με έναν τρόπο που είναι επίσης σαφώς δικός μου⁵³ και σοβαρώς διαφορετικό από τον τρόπο με τον οποίο τον βλέπουν όλοι οι άλλοι. Ωστόσο το αν έχω πετύχει σ' αυτό και ο βαθμός στον οποίο έχω πετύχει δεν αποφασίζονται μόνο από μένα.

Ακριβώς το ίδιο πράγμα μπορεί να συμβεί και σ' εσάς αν, εντυπωσιασμένοι από την περιγραφή μου του Θωμά, κάνετε την προσπάθεια να τον γνωρίσετε και καταλήγατε οι δυο σας να γίνετε φίλοι. Θα προσπαθήσατε να καταλάβετε γιατί πράττει όπως πράττει, θα συνδέατε τις πράξεις του μεταξύ τους συνδέοντάς τες με άλλους (όπως ακριβώς, προκειμένου να κατανοήσω το «Ούτος Εκείνος» το διάβασα με αναφορά πληθώρα άλλων ποιημάτων του Καβάφη για ποιήματα, αποκληρυ-

μένα και ατελή. Αν γινόσασταν φίλοι του Θωμά, οι πράξεις του θα παρουσιάζονταν ως συνδεδεμένες μεταξύ τους και εκφράσεις του χαρακτήρα του. Και πιθανότατα θα βλέπατε κάτι σ' αυτόν το οποίο άλλοι, εμού συμπεριλαμβανομένου, δεν θα έβλεπαν. Αν καταλήγατε να τον αγαπήσετε, τότε μέσω των αληθινοληπιδράσεών σας θα τον βλέπατε ως ένα άτομο ξεχωριστό με διαφορετικούς τρόπους απ' όλους τους άλλους. Στον βαθμό που θα τον βλέπατε, θα ήσασταν ένα άτομο ο ίδιος.

Καθεμία από τις φιλίες μας – άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο – συνεισφέρουν ένα στοιχείο ατομικότητας στον χαρακτήρα μας. Καθεμία μας οδηγεί σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση την οποία καμία άλλη δεν μπορεί ν' αντιγράψει. Αυτό φυσικά μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα έναν θρυμματισμένο εαυτό, κινούμενο σε διαφορετικές κατευθύνσεις δίχως μέτρο ή λόγο, συνοχή ή συνέπεια. Ωστόσο ένας τέτοιος θρυμματισμένος εαυτός είναι εκείνο που όλοι αρχικά αντιμετωπίζουμε – ένας τυχαίος εαυτός, κατασκευασμένος από τυχαία στοιχεία, συγκεντρωμένα σε διαφορετικές στιγμές, σε διαφορετικά πλαίσια από διαφορετικούς ανθρώπους, ποικίλα βιβλία, ταινίες και μουσικές από ετερόκλητα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Η ατομικότητα απαιτεί την οργάνωση αυτών των στοιχείων σ' ένα σύνολο στο οποίο δεν είναι πλέον τυχαία – ένα συνεκτικό σύνολο όπου το καθένα συνεισφέρει διακριτά. Όμως η συνοχή δεν είναι αρκετή. Το σύνολο αυτών των στοιχείων πρέπει να είναι επίσης ξεχωριστό. Πρέπει να έχει ένα σπλά που να εκφράζει τον ξεχωριστό μας χαρακτήρα. Και αυτό, όπως γνώριζε ο Νίτσε, είναι

μια σπουδαία και οπάνια τέχνη! Θεραπεύεται απ' όσους εξειδιάζουν όλα τα προτερήματα και όδες τις αδυναμίες της φύσης τους και μετά τις συνταιριάζουν σε ένα καλλιτεχνικό σχέδιο έως ότου το καθένα απ' αυτά εμφανίζεται ως τέχνη και λόγος και ακόμη και οι αδυναμίες ευχαριστούν το βλέμμα. [...] Στο τέλος, όταν το έργο ολοκληρωθεί, γίνεται προφανές πώς ο περιορισμός ενός μοναδικού γούστου κυβερνά καθετί μεγάλο και μικρό. Αν αυτό το γούστο ήταν καλό ή κακό, είναι λιγότερο σημαντικό απ' όσο θα υπέθετε κανείς, αρκεί να ήταν ένα γούστο μοναδικό!⁵⁴

Σε αυτό το παράθεμα, ο Νίτσε μοιάζει να πιστεύει ότι αυτό είναι κάτι το οποίο επιπυχάνει κανείς μόνος του. Ενδεχομένως αυτό να είναι πιθανό για ορισμένους ανθρώπους – ενδεχομένως (αν και αμφιβάλλω) να ήταν πιθανό για τον ίδιο τον Νίτσε. Αλλά είναι μια αποτολή την οποία οι περισσότεροι από μας μπορούν μόνο με τη βοήθεια των άλλων να την επιτύχουν – και αυτοί οι άλλοι είναι, καιά τη διάρκεια του βίου μας, κυρίως οι φίλοι μας. Σε αυτόν τον ρόλο, η φιλία παρουσιάζει κάθε χαρακτηριστικό το οποίο παραδοσιακά της έχουμε αποδώσει. Ένα απ' αυτά είναι ότι μπορούμε πάντα να βασιζόμαστε στους φίλους μας, όχι αναγκαία ώστε να μας σώσουν από τον δημόσιο εξευτελισμό, επ χρεοκοπία ή τον θάνατο, αλλά τουλάχιστον στις καθημερινές συντηθιομένες καταστάσεις που ζούμε. Βασιζόμαστε σ' αυτούς, ακόμη και στις πλέον χαλαρές συζητήσεις, για να μας προσφέρουν έναν χώρο όπου μπορούμε να εκφραστούμε ανοικτά, όπου μπορούμε να δοκιμάσουμε διαφορετικούς τρόπους του είναι – διαφορετικούς τρόπους μείωσης της ενδεχομενικήσπιάς μας – δίχως μηχανάια

ή ντροπή. Και αυτό φέρνει στο προσκήνιο το μοίρασμα των μυστικών. Βασιζόμαστε στους φίλους μας να μας ακούσουν με προσοχή και συμπάθεια, αν και όχι άκριτα, όταν μιλούμε ελεύθερα – συχνά πιο ελεύθερα απ' ό,τι μιλούμε στον εαυτό μας – και αποκαλύπτουμε πτυχές του εαυτού μας για τις οποίες ίσως είμαστε καχύποπτοι, αβέβαιοι ή ακόμη και ανίδεοι, και οι οποίες αφού αποκαλυφθούν, μπορούν ανάλογα με την περίπτωση να καλλιεργηθούν ή να εξελιγφθούν. Αυτές ενδέχεται να είναι, αλλά και να μην είναι, «προσωπικές πληροφορίες» όπως θα θεωρούνταν σε μια αιποδόγηση της φιλίας.⁵⁵ Ενδέχεται να είναι επίσης πράγματα τα οποία λέω και σε άλλους ανθρώπους – αλλά όταν τα λέω στους φίλους μου, αμφότεροι τα αντιμετωπίζουμε ως υλικό που μπορεί να βοηθήσει ή να παρεμποδίσει τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς μας. Οι φίλοι μας έχουν επίσης μια ιδέα για το τι είμαστε ή τι θα έπρεπε να είμαστε – μια ιδέα την οποία, με δεδομένα τη φιλία μας, είμαστε ικανοί να λάβουμε σοβαρά υπόψη. Αυτό είναι που βλέπουμε από τον εαυτό μας σε εκείνους: και όχι, όπως ίσως πίστευε ο Αριστοτέλης, ενάρτετες ομοιότητες, αλλά μια εικόνα, μια ερμηνεία του ποιοι είμαστε γι' αυτούς,⁵⁶ την οποία μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε – όχι άκριτα – για να καθοδηγήσουμε την αυτοδιαμόρφωσή μας.

Η φιλία λοιπόν συνδέεται με την ατομικότητα με δύο διακριτούς τρόπους. Συναντούμε κάτι ατομικό σε καθέναν από τους φίλους μας και ως εκ τούτου αμφότεροι γινόμαστε άτομα. Όμως οι φίλοι προσφέρουν επίσης το έδαφος στο οποίο μπορούμε να μετατρέψουμε όλα τα ετερόκλητα στοιχεία του εαυτού μας, συμπεριλαμβανομένων «μικρότερων» στοιχείων της προσωπικότητάς (το ότι μας αρέσει αυτός ο ποιητής, η στίση μας

απέναντι σ' έναν άλλον φίλο, το ενδυματολογικό μας γούστο, το γούστο στα βιβλία ή στους πίνακες – διαφορετικά πράγματα για τον καθέναν από μας), σε ένα πιο συνεκτικό και, στην ιδανική περίπτωση, πιο συναρπαστικό και πιο χαρακτηριστικό σύνολο. Όπως έχω πει, όλες οι αργόσχολες συζητήσεις και κοινότοπες αλληλεπιδράσεις με τους φίλους μας τελικά δεν είναι ούτε αργόσχολες ούτε κοινότοπες. Τα λόγια και οι πράξεις των φίλων μας, οσοδήποτε ασημαντα, είναι εκφράσεις του χαρακτήρα τους, οι οποίες είναι ορατές σ' εμάς αλλά όχι σε άλλους, και ανταποκρινόμαστε σ' αυτές όχι ως μεμονωμένα γεγονότα αλλά ως στοιχεία που είναι μιας ευρύτερης διαδικασίας, την οποία οι αντιδράσεις μας διαμορφώνουν: όσα οι φίλοι λένε και κάνουν μαζί εμποτίζουν ολόκληρη την ύπαρξή τους. Γι' αυτόν τον λόγο, όπως έγραψε ο Σιάνγκει Καβέλ, αυτό που κάνουν οι φίλοι μαζί είναι λιγότερο σημαντικό από το γεγονός ότι το κάνουν μαζί και το ότι ο χρόνος που περνούν μαζί δεν είναι ποτέ σπατάλη.⁵⁷

Και, προφανώς, όχι πάντα για καλό. Οι μη ηθικές αξίες – ομορφιά, φιλία, χαρακτήρας, χάρη, γοητεία, εμπιστοσύνη, ⁵⁸ ακόμη και ευφυΐα⁵⁹ – έχουν μια διπροσωπία την οποία οι ηθικές αξίες μοιάζουν να μη διαθέτουν. Μπορούν να οδηγήσουν είτε σε καλές είτε σε κακές κατευθύνσεις. Μια όμορφη ερωμένη μπορεί να με κάνει να συμπεριφερθώ με τον πιο εξευτελιστικό τρόπο, ένα γοητευτικό άτομο μπορεί να με εκμεταλλευτεί, ένας καλός φίλος μπορεί να με παρασύρει στην ξεδιάντροπη ανηθικότητα.

Ωστόσο, παρά τη διπροσωπία τους, οι μη ηθικές αξίες είναι και παραμένουν αξίες – χαρακτηριστικά δίχως τα οποία ο βίος θα ήταν μάταιος, δίχως εναλλαγές, περιπλοκές, οικειότητα ή

χαρά. Προσφέρουν μια δικαίωση της φιλίας, η οποία είναι ανεξάρτητη τόσο από τα οφέλη όσο και από τα ηθικά ή ανήθικα χαρακτηριστικά της και παρά τις οδύνες, τις απογοητεύσεις και τους κινδύνους που φέρει. Τέτοιου είδους αξίες δεν είναι αξιόποιοι οδηγοί για την επιτυχία, την αρετή ή την ευτυχία. Αλλά πάλι τι είναι; Οι βίοι μας είναι αβέβαιοι, υποκείμενοι στις διεργασίες ενός κόσμου επί του οποίου, ατομικά και συλλογικά, έχουμε ελάχιστη εξουσία. Ορισμένοι αρχαίοι πίστευαν ότι η φιλία συνεχίζει το σύμπαν. Εμείς είμαστε πιο μετρίοφρονες. Η φιλία δεν κάνει τίποτε περισσότερο από το να ενώνει με τα δεσμά της μερικούς ανθρώπους: τους ανθρώπους που μπορούν να πουν ο ένας στον άλλον «Σ' αγαπώ επειδή είσαι εσύ, σ' αγαπώ επειδή είμαι εγώ». Ωστόσο η φιλία τελικώς μας κάνει ν' αναρωτηθούμε ποιος είναι εδώ το εσύ και ποιος το εγώ;